

рідних на історичній Батьківщині, адже в умовах діаспори вони підпадають під вплив, спрощено кажучи, місцевих морфогенетичних полів. Цим також пояснюється подібність соціо-політичних та культурно-церковних шляхів розвитку автохтонних українців та місцевих вірмен.

Таким чином, концептуально нетрадиційний комплексний підхід до розгляду феномена Вірменської Церкви та його історичної трансформації на наших теренах дав можливість по-новому подивитися не лише на становлення та розвиток Вірменського християнства, оцінити його місце у загальнохристиянських процесах, але заставив цілком інакше сприймати історію різних християнських Церков у загальноісторичному контексті.

*Н.Стоколос** (м. Рівне)

СПРОБА ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСЛАВ'Я У ПОЛЬЩІ (1923-1939 рр.)**

Неоунія – одна з поширених назв нової унійної церкви, яка запроваджувалася польським римо-католицьким єпископатом на українських і білоруських землях Польщі в міжвоєнний період (1923-1939 рр.). Ця церква мала ще ряд назв: католицизм східного обряду, східний обряд, біритуалістична (двообрядна) унія. Офіційно її осередки називалися парафіями “Костьолу Католицького Східнослов’янського Обряду” або “Римо-Католицького Костьолу Східного Обряду”. Церкву, за допомогою якої Ватикан робив спроби повернути “нез’єдинений Схід” у лоно католицизму, часто іменували також ще й “урядовою унією”, оскільки її вкоріненню в окремих випадках сприяли функціонери місцевих органів влади. Неофіційна назва - неоунія - контрастувала зі “старою унією”, проголошеною в Бересті у 1596 р.

Ініціатива творення нової унійної церкви вийшла з Польщі, конкретно – від латинського єпископа Підляської єпархії, в якій унія мала тривалу традицію. Початком неоунійної акції слід вважати осінь 1923 р., коли єпископ Г.Пшездзецький подав Апостольській Столиці план творення й впровадження католицизму нового обряду. Єпископ Пшездзецький рекомендував у Ватикані, щоб до цієї акції залучити саме

* Стоколос Н.Г. – кандидат історичних наук, доцент Рівненського інституту слов’янознавства Київського інституту “Слов’янський університет”.

** © Стоколос Н.Г., 2002

"Товариство Ісуса". Після затвердження цього плану Ватиканом було сформоване східне відгалуження єзуїтів, яке відіграло вирішальну роль у спробах динамізації нової унії на східних теренах тодішньої Польщі.

Широкомасштабна акція римо-католиків, спрямована на навернення православних до неоунії, супроводжувалась відняттям польськими урядовцями у православних громад культових приміщень. Оскільки сотні православних храмів було закрито без урахування реалій тогочасного релігійного життя, то внаслідок цього вони не функціонували й повільно гинули. Над десятками діючих церков постійно нависала загроза закриття. Свавілья щодо православних храмів набуло одіозного характеру. Масовість подібних дій спонукала оглядача православного часопису дійти такого висновку: "Усі розрахунки унії будуються на тому, що при примусовому закритті православних храмів і парафій населення буде наполегливо добиватися їх відновлення, оскільки ж багато років, іноді більше десяти, чекають люди відкриття православного храму та парафії, то парафіяни вимушено приймуть сурогат православ'я - східнослов'янський обряд" [Из печати. Уния, сектанство и католичество // Воскресное чтение. - 1928. - № 20. - С. 314].

Активізація діяльності Римо-католицької церкви в Польщі в напрямку вкорінення неоунії була пов'язана і з новим етапом ревіндикації. У 1929 р. в окружні суди Луцька, Рівного, Берестя, Білостока, Гродна, Вільна та Новогрудка римо-католицькі єпископи внесли позови з вимогами повернення Римо - католицькій церкві 724 храмів, кількох монастирів, парафіяльних будинків і церковної землі. Хоча Верховний Суд Польщі 20 листопада 1933 р. відхилив претензії щодо церков, монастирів, культового майна, але більша частина православних храмів, які на цей час були вже відняті в православних, не була їм повернута. Ці далекосяжні розрахунки не виправдали себе, оскільки чергова ревіндикаційна акція викликала зворотню реакцію - обурення православного населення, його згуртування й активні дії, спрямовані на захист православних святинь.

Хоча ефективність діяльності місіонерів східного обряду відразу виявилася більш ніж скромною, Апостольська Столиця не тільки не відмовилася від планів поширення цієї церкви, але постійно відшукувала нові засоби її активізації. Помітне занепокоєння керівництва Православної церкви в Польщі викликала інформація про те, що 17 травня 1931 р. Папа Пій XI прийняв польських палігримів і запевнив їх, що турботи Польщі є й його турботами. Далі він наголосив: "Довгий кордон вашої країни постійно відкритий і піддається могутнім атакам більшовицьких ідей, ворожих християнству. Ви гідно відбиваєте ці атаки.

Але ваша місія буде лише тоді завершеною, коли, як у блискучі минулі часи, ви зможете сказати: “Кожен поляк – католик” [Цит. за: Церковь и политика // Воскресное чтение.- 1931.- № 19.- С. 228].

У квітні 1931 р. православні часописи повідомили про прибуття М.Чарнецького – Апостольського візитатора католицизму східного обряду до Варшави й констатували, що його призначення знаменує початок загострення відносин між православними та католиками, нову фазу релігійного протиборства [Вопль отчаяния // Воскресное чтение.- 1932.- № 8.- С. 107].

Новий наступ Ватикану на православне населення був негативно сприйнятий переважною частиною римо-католицької інтелігенції. “Товариство опіки над східними кресами”, яке об’єднувало католицьку інтелігенцію, в лютому 1932 р. у найвпливовіших газетах Польщі опублікувало відозву, в якій гостро засуджувало католицизм східного обряду та методи його насадження. У ній, зокрема, зазначалося: “Як щирі католики, для яких інтереси Католицької церкви надзвичайно важливі, ми повинні заявити, що поширення східного обряду на наших східних землях викликає загальне невдоволення та негативне ставлення” [Цит. за: Вопль отчаяния // Воскресное чтение.- 1932.- № 8.- С. 107].

Відомий консервативний публіцист Б.Косковський у “Кур’єрі Варшавському” виклав такі аргументи проти поширення католицизму східного обряду: “По-перше, його результати є мізерними – близько 30 парафій об’єднують до 10 тис. вірних; по-друге, діяльність східного обряду загострила відносини між католицьким і православним віросповіданням; по-третє, існує загроза того, що Польська держава може бути звинувачена з боку Росії нібито в тому, що вона намагається використати релігійний момент з політичною метою. Таким чином, Польща може бути втягнута в небезпечний конфлікт шляхом релігійного тертя” [Вказ. праця.- С. 107].

Проти запровадження неоунії виступили 47 поміщиків Слонімського повіту. П’ятого травня 1932 р. вони подали місцевому єпископу меморандум, який містив гостру критику неоунії. У ньому стверджувалося: “У селах, у котрих отці-єзуїти рахують своїх парафіян десятками та сотнями, майже всі вони під час перепису заявляли себе православними. Ця старанна й занадто поспішна пропаганда отців-єзуїтів шкідлива для держави та для Католицької Церкви ще й тому, що, збуджуючи серед православних фанатизм, посилює їхній опір, а через використання не завжди належних методів викликає конфлікти не тільки з православними” [Цит. за: Национальный облик унии // Воскресное чтение.- 1932.- № 45.- С. 604].

Тверезо мисляча частина польської католицької інтелігенції із занепокоєнням відзначала, що “діяльність сучасних уніатів зміцнює в Православній церкві і православних неприхильність до Католицької церкви й католицизму взагалі, віддаляючи таким чином можливе зближення” [Цит. за: Из печати. Кредо // Воскресное чтение.- 1932.- № 17.- С. 256]. Зазначалося, що діяльність ініціаторів неоунії не послаблює православ'я, а, навпаки, сприяє його зміцненню. В. Піотрович у брошурі “Унія чи демонстрація”, розповідаючи про діяльність неоуніатів, писав: “Вона (неоунія)... начебто розбиває суцільність Православної церкви, а по суті, зміцнює її внутрішню згуртованість і принципову єдність” [Цит. за: Из печати. Кредо // Воскресное чтение.- 1932.- № 17.- С. 256].

Нищівній критиці неоунія була піддана 20 січня 1932 р. на засіданні бюджетної комісії Сейму при обговоренні бюджету міністерства релігійних віровизнань та народної освіти. Міністр Єнджеєвич заявив: “Що ж до питання про східний обряд, то я засвідчую: по-перше, конкордат не передбачає цього обряду в своїх постановах; по-друге, з питання про цей обряд між урядом та Апостольською Столицею ніяких переговорів не ведеться; по-третє, з точки зору державних інтересів цей обряд не є бажаним” [Цит. за: Из печати. Бюджет Исповеданий в Сейме // Воскресное чтение.- 1932.- № 6.- С. 77-78].

Керівництво Православної церкви в Польщі відразу зрозуміло, що неоунійна діяльність Апостольської Столиці загрожує православ'ю й суперечить інтересам населення, що проживає в східних регіонах держави. Православний часопис наголошував: “Пропаганда унії в її теперішній формі є питання політичне. Багато хто бачить в успіхах унії інтереси Польської держави і польського народу, а католицьке духовенство, що грає на патріотичній струні, намагається використати цю обставину в інтересах Риму. З точки зору тих, хто пропагує нову форму унії, вона тягне за собою окатоличення, а католицизм веде до ополячення, отже, денационалізації” [Цит. за: Из печати. Идеология униатского движения // Воскресное чтение.- 1926.- № 30.- С. 467].

Православне населення Польщі гостро реагувало на факти переходу до католицизму східного обряду представників духовенства. До речі, жоден факт відступництва ієрея від православ'я не залишався поза увагою церкви. Прізвища священнослужителів, які перейшли до нової унійної церкви, оприлюднювалися в листівках, відозвах, повідомленнях. Парафіяльному духовенству рекомендувалося вивішувати їх у церквах і роздавати вірним.

У 1931 р. перейшов до католицизму східного обряду ректор Волинської духовної семінарії протоієрей П. Табінський. Це рішення він

оприлюднив у відкритому листі “До православних братів-українців”, який був опублікований у кількох україномовних часописах [Див.: Табінський П. Рубікон перейдено: Лист до православних братів-українців // За українську православну церкву. Збірник статей.- Крем‘янець на Волині, 1932.- С. 16-20]. У ньому П.Табінський пояснював свій перехід до нової унійної церкви тим, що ієрархія Православної церкви в Польщі здійснює політику русифікації, денаціоналізує українців. Він зокрема писав: ”...немає і не може бути іншого реального шляху до санації Православної Церкви як її поєднання з Апостольським Престолом, і рішуче і без вагання на цей спасенний шлях стати” [Там само.- С. 20]. За цей вчинок він був не лише “виключений з священного сану і списків духовенства”, але й 1 листопада того ж року в головній церкві Богоявленського монастиря м. Кременця йому було оголошено анафему. У зверненні Волинської духовної консисторії “Всечесному духовенству Волинської єпархії” зазначалося: “Всечесне духовенство єпархії оцінить і в належний спосіб заплямує таке поступування зрадника святої рідної віри” [Рівненський краєзнавчий музей.- КН 12399 / VIII Д 2365].

Своєрідним маніфестом твердих намірів Апостольського Престолу продовжувати й всіляко вдосконалювати справу вкорінення католицизму східного обряду в Польщі стала інструкція Конгрегації Східних Церков “Pro incenso Studio” від 27 травня 1937 р., яку затвердив Пій XI. Оскільки вона в своїй основі була зібранням і повторенням попередніх вказівок і розпоряджень, які виходили з Ватикану, то дослідники іноді називають її “Великою Хартією” („Charta Magha”) унійної діяльності серед православних Польщі [Див. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі: 1918-1939.- Рим, 1974.- С. 69; Николаев К.Н. Восточный обряд.- Париж, 1950.- С. 224-230]. Цей достатньо об’ємний документ, що складався з 14 параграфів, крім підтвердження тих принципів позицій, на яких досі базувалося творення неоунії, містив і такі, що через свою симптоматичність заслуговують на особливу увагу.

У першому параграфі інструкції писалося, що “Католики візантійсько-слов’янського обряду” належать до юрисдикції єпископів латинського обряду “до часу встановлення на цих теренах власної ієрархії східного обряду”. Це чітко вказує на наміри Апостольської Столиці створити в майбутньому – за сприятливих політичних обставин - окрему ієрархію для неоуніатів і продовжувати неоунійну діяльність на якісно вищому організаційному рівні.

З параграфів 4 і 5, де йшлося про практику створення парафій католицизму східного обряду, забезпечення їх духовенством і

відповідною матеріальною базою, видно, що “брак священників східного обряду” та “матеріальний огляд” їх, а також церков та культу, що “стоїть убого”, були справжнім і постійним “головним болем” Апостольського престолу.

Інструкція наполягала спрямовувати діяльність римо-католицького та неоунійного духовенства на заохочення тих, хто усвідомлює значення “з’єдинення” католиків і православних саме у формі нової унійної церкви, до “пожертв” на східний обряд.

Документ містив застереження: “А вже ніяк не можна терпіти, щоб який-небудь священник латинського обряду словом чи ділом противився апостольству серед нез’єдинених і його легковажив”. Це є авторитетним підтвердженням численних фактів несприйняття та протидії неоунії з боку частини римо-католицького духовенства та мирян.

Ця “Велика Хартія” вимагала від підлеглих старанно уникати в унійній справі всього того, що стосувалося національних чи політичних справ, і ні в якому разі не наполягати на переході “східних християн” на латинський обряд. Їхні основні зусилля мали спрямовуватися на те, щоб “з’єдинені” стали “добрими католиками”, “міцніла їхня любов і прив’язаність до Апостольського Престолу”.

Те, що в цій інструкції особливо настійно рекомендувалися “приятні стосунки” у взаєминах кліру обох обрядів і необхідність поширення “правильного розуміння єдності віри в багатьох обрядах” є визнанням наявності складного конгломерату проблем, з якими стикалася Апостольська Столиця в процесі творення нової унійної церкви [Див.: Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі: 1918-1939.- С. 69].

Діяльність Апостольської Столиці та римо-католицької ієрархії Польщі, ордену єзуїтів, спрямована на творення на “східних кресах” Польщі нової унійної церкви, підготовку тут армії дієздатного духовенства, яке з часом мало займатися прозелітичною роботою на теренах політично трансформованого СРСР, була перервана та зупинена початком Другої світової війни. Як і попереджували тверезо мислячі діячі з середовища римо-католиків, греко-католиків і православних, ідея „Римо-Католицького Костьолу Східного Обряду” виявилася мертвонародженою. Є багато підстав вважати, що з самого початку новоунійна акція була приречена на невдачу, оскільки ґрунтувалася вона не стільки на християнських мотивах “щоб усі були одно”, бо “один Бог, одна віра, одне хрещення”, скільки на амбіційних прагненнях і використанні політичної ситуації.

Ідею нової церкви – католицизму східного обряду – не сприймала частина римо-католицької ієрархії і парафіяльного духовенства Польщі. Греко-католицьке духовенство було не лише повністю відсторонене від унійної діяльності на теренах, які межували з СРСР, а й глибоко ображене таким станом справ у міській сфері.

Неоунію також не сприйняла, та з багатьох мотивів гостро засуджувала переважна частина католицької інтелігенції Польської держави.

Негативізм вірних Православної церкви щодо неоунії спричинявся тим, що засоби її організації та впровадження в життя глибоко ображали їхню гідність. Ця церква була започаткована й поширювалася без будь-якого діалогу навіть з ієрархією Православної церкви в Польщі.

Православне населення Польщі відразу не сприйняло ідеї нової унійної церкви принципово: "...ми проти ідеї унії в її теперішній концепції... Те, що пропонує нам, православним, Католицька церква в Польщі... не є унія – єднання рівних, а підкорення. Унію ми розглядаємо як союз рівних" [Национальный облик унии // Воскресное чтение.- 1932.- № 45.- С. 604]. Неоунійна церква ними усвідомлювалася як засіб інкорпорації – поглинання Католицькою церквою Православної.

Неприховане занепокоєння негараздами, яких виявилось чимало в унійній справі на "східних кресах", неодноразово звучало ще у виступах учасників конференцій у Пінську. На 6-й конференції о. Новіцький торкнувся багатьох проблем, нерозв'язаних питань, які спричиняли хаос в унійній роботі й занадто велику розбіжність між її теорією і практикою. Доповідач акцентував увагу на тому, що відсутня чітка програма дій та єдина лінія у цій справі, а тому "унія стоїть на мертвій точці". Невдачі з поширенням католицизму східного обряду він пояснював тим, що "не вміємо підійти до людей, душ їх не знаємо, людей нам повірених не розуміємо". Вихід із скрутного становища він вбачав у такому: "... Унійну працю, щоб вона мала успіх, треба опирати на велику культуру, зрозуміло, не на російську, ані українську, але польську" [Цит. за: Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі: 1918 – 1939.- С. 88].

Єпископ К.Букраба в документі, озаглавленому "На згадку в справі унійній", поставив крапку над "і", зазначивши: "...коли дивитися на кільканадцятилітню унійну акцію на наших Східних кресах, коли брати до уваги велетенський запал, енергію, а також фінансово-матеріальні видатки, коли проаналізувати сьогоднішню статистику, то очевидний не тільки порівняно невеликий результат і навіть застій у

справі навернення православних до католицької єдності, але навіть і згортання цієї акції як у візантійсько-слов'янському, так і латинському обряді" [Bukraba K. Pro memoria w sprawie unijnej.- Pińsk, 1938.- S. 3-4]. Єпископ К.Букраба чітко назвав причини фіаско неоунійної акції. По-перше, не тільки помилки, прорахунки, допущені організаторами та працівниками, й опір і перешкоди з боку противників гальмували її розвиток. Навіть якби це все радикально змінилося, не було б очікуваних від цієї ватиканської акції результатів; неоунія засвідчила свою слабкість і неефективність "знизу", оскільки висмикування окремих осіб або груп із православного середовища та переведення їх у "неоуніатів" не гарантувало успіху. По-друге, скрізь фіксувалася "відсутність почуття в душах православних наших співгромадян, що віра православна є неправдивою, що в ній немає правди і сили Божої ласки"; навпаки, всі православні були переконані, що їхня віра така ж правдива, як і католицька. Звідси випливало переконання, що немає потреби змінювати свою віру, хоча б і з дотриманням попереднього східного обряду. По-третє, в розумінні широкої маси православних різниця між католиками і православними викликана тим, що ієрархія двох церков у минулому порізнілася між собою, а коли б цього не сталося, одна віра залишилася, й не було б жодних доктринальних відмінностей. По-четверте, ставлення до православних як до "заблукалих овець", "схизматиків", яких потрібно "навернути", щоб "покаялися", глибоко ображає їх, а саме цього не розуміють католицькі місіонери, які залучені до неоунійної акції. Такими міркуваннями й висновками католицького єпископа К. Букраби відзначається згаданий документ, який був поданий, по суті, як підсумок всієї неоунійної акції на конференції в Пінську в 1938 р.

Отже, неоунія як складова частина східної політики Апостольської Столиці та спроба її вкорінення на українських і білоруських землях Польщі в міжвоєнний період зазнала краху. Головна причина цієї поразки полягала в тому, що традиційно на так званих "східних кресах" католицизм асоціювався в народній свідомості з ополяченням і гнобленням польськими панами, а православ'я – з самобутністю, українством. Приналежність до Православної церкви значною частиною населення "східних кресів" Польщі глибоко усвідомлювалася чи не єдиною духовною підвалиною національної ідентичності українців. Власне кажучи, це ототожнення православ'я з чинником народним, національним, а неоунії – з соціальним, чужоземним, ворожим перетворило її в ефемерну витівку. Після Другої світової війни у Польщі діяло 4 неоунійні парафії, які припинили своє існування в 1947 році в результаті здійснення операції "Вісла" –

виселення з цих земель українців. У 1956 р. відновила свою діяльність єдина діюча нині у Польщі неоунійна парафія в селі Костомолотах на Південному Підляшші. Незначна кількість неоунійних громад нині діє в Англії, Франції, США, Канаді й інших країнах, де вони були створені переважно білорусами-емігрантами. Юрисдикцію над ними здійснює Апостольська візитатура для білорусів-католиків візантійсько-слов'янського обряду з центром у Лондоні [Див.: Рибалко О. Жива пам'ятка неоунії // Пам'ятки України.- 1995.- № 3.- С. 92]. В останні роки Ватикан активізував діяльність, спрямовану на поширення католицизму східного обряду серед населення на пострадянському просторі. Одне зі свідчень цього – видання в Жовкві у 1992 р. накладом у 10 000 примірників праці А. Волконського “Католичество и священное предание Востока”. У передмові до цієї праці, написаної А.Левітіним (Красновим), вказується, що “нині в Росії відбувається велика переоцінка цінностей. Русь тягнеться до Західної Європи, чекаючи знайти в ній істину...”. Видання російською мовою праці князя Волконського, з його точки зору, дозволить російському читачеві скласти більш наукове і правильне уявлення про Католицьку церкву та буде “сприяти кращому розумінню проблеми з'єднання церков” [Див.: Волконский А. Католичество и священное предание Востока.- Жовква, 1992.- С. 3].

*І. Богачевська** (м. Київ)

КАТОЛИЦЬКЕ АДЖОРНАМЕНТО – ВИЯВ ЧАСУ**

Коли більш ніж чотири десятиліття тому, у 1959 р., Папа Іван XXIII оголосив про скликання вищого форуму єпископів своєї Церкви, багато хто вважав його рішення щонайменше ризикованим. Хоча офіційна доктрина католицизму, систематизована ще в енцикліці Папи Лева XIII „*Reverum novarum*” (1891 р.), залишалася з моменту її прийняття практично незмінною, а кожний наступний глава Церкви лише розвивав її положення стосовно конкретних обставин, Іван XXIII був переконаний: після довгих століть суперечок і поділів прийшов час заговорити зі світом

* Богачевська І.В. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

** © Богачевська І.В., 2002